

zakladu do stvorennia bezpechnoho informatsiinoho seredovyscha dlia ditei doshkilnoho viku [The use of active teaching methods in the process of forming the readiness of preschool teachers to create a safe information environment for preschool children]. Naukovi zapysky kafedry pedahohiky. Kharkiv : Kharkivska akademiia neperervnoi osvity.

7. Leshchenko, H.A. (2016). *Teoretychni i metodychni zasady formuvannia profesiinoi nadiinosti fakhivtsiv z avariinoho obsluhovuvannia ta bezpeky na aviatsiinomu transporti* [Theoretical and methodical bases of formation of professional reliability of experts on emergency service and safety on air transport]: dys. ... d-ra ped. nauk. Zaporizhzhia: Klasychnyi pryvatnyi universytet.

8. Pometun, O.I., Pyrozhenko, L.V. (2004). *Suchasnyi urok. Interaktyvni tekhnologii navchannia: naukovo-metodychnyi posibnyk* [A modern lesson. Interactive learning technologies: scientific and methodological manual.]. Kyiv: Vydavnytstvo A.S.K.

9. Khoma, T.V. (2020). *Aktyvni metody navchannia v pedahohitsi vyshchoi shkoly* [Active teaching methods in higher school pedagogy]. Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh: zb. nauk. prats. Zaporizhzhia: KPU.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ЛЕЩЕНКО Геннадій Анатолійович – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри пошуку, рятування, авіаційної безпеки та спеціальної підготовки Льотної академії Національного авіаційного університету.

Наукові інтереси: формування професійної надійності майбутніх авіаційних фахівців.

ОЛЕФІРЕНКО Олександр Григорович – старший викладач кафедри пошуку, рятування, авіаційної безпеки та спеціальної підготовки Льотної академії Національного авіаційного університету.

Наукові інтереси: шляхи підвищення ефективності професійної підготовки фахівців аварійно-рятувальних служб.

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

LESHCHENKO Hennadiy Anatoliyovych – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Search, Rescue, Aviation Safety and Special Training of the Flight Academy of the National Aviation University.

Circle of scientific interests: formation of professional reliability of future aviation specialists.

OLEFIRENKO Oleksandr Hryhorovych – senior lecturer at the Department of Search, Rescue, Aviation Security and Special Training of the Flight Academy of the National Aviation University.

Circle of scientific interests: ways to increase the effectiveness of professional training of rescue services.

Стаття надійшла до редакції 20.05.2022 р.

УДК 37 (091) "18"/"19"

DOI: 10.36550/2415-7988-2022-1-204-41-45

ОКОЛЬНИЧА Тетяна Володимирівна –

доктор педагогічних наук, професор,
доцент кафедри педагогіки та менеджменту освіти
Центральноукраїнського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
ORCID: <https://orcid.org/000-0003-3740-2495>
e-mail: t.vladimirovna.75@ukr.net

КОСТЕНКО Лариса Давидівна –

доктор педагогічних наук, доцент,
старший викладач кафедри педагогіки та менеджменту освіти
Центральноукраїнського державного
педагогічного університету імені Володимира Винниченка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2930-7404>
e-mail: shkoda44@ukr.net

РОЗВИТОК ІДЕЇ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ІСТОРИЧНИЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. У сучасних умовах формування українського суспільства, потребує розгляду проблема формування такої якості особистості як громадянськість, опираючись на історичне коріння та традиції суспільства.

Рівень розвитку демократичних процесів, громадянського суспільства визначається соціальною активністю його громадян та наявністю потреби реалізувати особистий

потенціал, соціальні компетентності задля покращення суспільного життя.

Одним із важливих суспільних завдань є забезпечення сталості демократичного поступу, зокрема – підготовка молодого покоління до відповідального і усвідомленого життя та діяльності в демократичній і правовій державі.

Ключовим поняттям громадянського виховання особистості є громадянськість, яка виявляється у її готовності та здатності брати активну участь у житті суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вагомий внесок у висвітлення сутності громадянськості як важливого чинника державотворчих процесів, психолого-педагогічних та народознавчих основ її формування здійснили науковці Р. Арцишевський, І. Бех, В. Оржехівський, В. Поплужний, О. Сухомлинська, К. Чорна.

Проблема формування такої якості особистості як громадянськість опосередковано чи фрагментарно розглянута в працях учених Б. Ковбас, В. Костів, В. Кравець, О. Кравченко та ін.

Мета статті – розкрити розвиток ідеї громадянськості особистості в історичній ретроспективі, опираючись на історичне коріння та традиції суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «громадянськість» трактується як духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика особистості, зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни [9, с. 19].

Громадянське суспільство є фундаментом громадянського виховання особистості, становлення громадянськості молодого покоління в умовах демократичного суспільства.

Громадянськість є наслідком суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних процесів, тому кожна держава і в усі історичні часи була зацікавлена у формуванні цієї риси у своїх громадян.

Ідея громадянського суспільства, що нерозривно пов'язана із поняттям громадянськості його членів, сягає корінням в епоху античної цивілізації. Цей термін фактично започаткували римляни, які говорили про громадянське об'єднання, спільноту.

Філософи та історики Нового часу вважали, що Римська республіка найкращим чином захищала суспільне благо, тобто те, що є корисним для усього суспільства. Уважалося, що у класичній республіці держава і громадяни спільно працюють заради досягнення суспільного блага, а не задля задоволення своїх особистих інтересів [1, с. 78].

Класичні республіки вимагали від своїх громадян громадянської добродетельності, що полягала у здатності жертвувати особистим благом заради суспільної користі. Арістотель у трактаті «Політика» зазначав, що людина – це істота політична. Для греків політичність означала не лише сумлінне дотримання законів і раціональне використання відповідних прав, а й ініціатива у зміцненні держави. Якщо її громадяни ухилялися від цього або робили це погано, їх вважали аполітичними. Арістотель зазначав, що громадянська добродетельність

полягала в тому, що людина повинна добре виконувати свою справу: «Добродетель громадянина, очевидно, й полягає у здатності прекрасно і владарювати, і підкорятися» [2, с. 153].

Значним досягненням стародавніх римлян було створення громадянського права. У римському праві розвивалися такі важливі правові поняття, як правоздатність, юридична особа, громадянство, проблеми громадянсько-правової відповідальності тощо. З погляду римлян, створення суспільства було наслідком функціонування громадянського права та викликано необхідністю врегулювання численних особливостей суспільних відносин, включно із сімейними та економічними. Для римлян бути цивілізованим означало бути підпорядкованим громадянським законам. Але, ні греки, ні римляни не бачили відмінностей між державою та суспільством. Ця відмінність почала виявлятися лише у Середні віки. Середньовічні уявлення про суспільство відображали відчуття гармонії, яка, як вважалося, існує між особистістю та суспільством. Усі права та обов'язки людини розглядалися як права та обов'язки стану, до якого вона належала.

У добу Середньовіччя громадянськість цінувалася менше, ніж у стародавні часи [8, с. 39]. Під впливом церкви домінуючою властивістю особистості вважалася релігійність.

У Середні віки відбувалися істотні зміни у розвитку суспільства, що дали поштовх формуванню націй та держав. Найважливішим результатом цих змін став початок епохи Відродження. Із руйнуванням застарілих феодально-релігійних уявлень та із створенням нової системи цінностей був пов'язаний і антропоцентризм нового світогляду. Центром такого світогляду стала людина як частина природи. Нова гуманістична етика проголошувала право на природні потреби та уподобання, звеличувала людську діяльність. Переглядалися також традиційні погляди на суспільство, здійснювалися перші спроби ідеологічного і теоретичного обґрунтування ідеї громадянського суспільства, незалежного від впливу релігії [10, с. 11].

Якщо Відродження збільшило значення особистості творчості та активності, то Реформація підкреслила важливість безпосереднього спілкування віруючої людини з Богом. Виникнення націй породило нові погляди на державу та права людини.

Епоха Просвітництва сприяла появі філософії природних прав. Науковий підхід був також застосований до вивчення особистості та суспільства.

До XVII–XVIII ст. створюється основа для формування відокремлених, розмежованих концепцій для суспільства та політичного устрою [1; 3; 8]. У нову епоху третій стан активно боровся за право участі в управлінні світською державою поряд із вищими станами – дворянством і духовенством. Тому громадянські якості знову почали високо цінуватися.

Сам термін «громадянськість» поширився завдяки Великій французькій революції XVIII ст., у ході якої з'явилося офіційне звернення – громадянин [8, с. 40]. У розмежуванні понять «держава» та «суспільство» вирішальний крок зробив англійський філософ Дж. Локк, використавши термін «громадянське суспільство». Для нього держава була частиною громадянського суспільства, проте, він розрізняв політичний порядок та громаду, тобто суспільство [16, с. 64].

За Дж. Локком розмежування держави та суспільства вело до порятунку: громада з відповідним усвідомленням її власних прав та наміром чинити виклик владі, могла б контролювати політичну владу, що традиційно загрожує людським правам. Відповідно, якщо ця влада утискує права людини, громада може справедливо її скинути. Уряд є необхідним та неминучим, і громада повинна виявляти толерантність до нього до того часу, поки він поважає права своїх господарів – громади, що створила державні механізми для власного захисту. Згідно поглядів Дж. Локка існує лише один спосіб отримання права управляти іншими – добитися згоди на це інших людей [16].

Ідею потреби особистості в державному механізмі вперше висвітлив у праці «Левіафані» англійський філософ і психолог XVIII ст. Т. Гоббс, який уважав, що люди за власною волею створили «велику штучну людину», «смертного Бога» – державу. Державі «ми під владарюванням безсмертного Бога зобов'язані своїм миром і своїм захистом» [5, с. 24].

Термін «громадянське суспільство» належить представнику німецької класичної філософії Гегелю [4, с. 31], який уперше чітко розмежував політичну державу і громадянське суспільство як сферу приватного життя суспільних індивідів і першим в історії філософії дослідив становлення громадянського суспільства як історичний процес.

Розвинуте у «Філософії права» вчення Гегеля про об'єктивний дух охоплює сферу соціального життя і розуміється як надіндивідуальна цілісність, що здійснюється над людьми та проявляється у їхніх різноманітних зв'язках та відносинах.

Об'єктивний дух розгортається у праві, моралі та моральності. Під «моральністю» Гегель розумів такі ступені об'єктивації людської свободи, як сім'я, громадянське суспільство і держава. Його концепція «громадянського суспільства» охоплює економічні та інші форми суспільного життя і займає посередницьку позицію між сім'єю та державою. «Сьогодні немає нічого більш загальновідомого, ніж ідея того, що кожен мусить обмежити свою свободу відповідно до свободи інших. Держава є умовою такого взаємного обмеження, а закони є власне цими обмеженнями». Він зазначав також, що термін «політична свобода» часто вживається для означення формальної участі в громадських справах держави тих, хто вбачає головним своїм призначенням приватні цілі і справи у громадянському суспільстві [4, с. 35].

У XIX ст. незалежні об'єднання громадянського суспільства стали важливим фактором суспільного розвитку. У працях французького соціолога та політичного діяча А. Токвіля громадянське суспільство є посередником, котре здійснює взаємодію між індивідом та урядом, захищаючи особу від тиску владних структур. Громадянське суспільство є сферою суспільних відносин, які створюються та реалізуються окремими індивідами в ім'я суспільного блага. Основою розвинутого громадянського суспільства, на його думку, є мережа сформованих на добровільній основі організацій, котрі істотно відрізняються від формальних державних інституцій. В існуванні незалежних добровільних асоціацій демократичного суспільства він вбачав могутній чинник запобігання загрози з боку демократичного деспотизму. Співпраця усіх громадян у різноманітних недержавних організаціях, на його думку, є засобом безпеки та свободи кожного з них [18, с. 69].

Розмежування держави та суспільства у філософських поглядах XVII–XIX ст. дало змогу розглядати суспільство як соціальний та психологічний простір, в якому особистість одноосібно або у співпраці з іншими отримала змогу контролювати та критикувати діяльність уряду. Розмежування держави та суспільства у ліберальній політичній думці створило підвалини для могутнього теоретичного виправдання процесу обмеження владних повноважень держави.

Питанню ролі громадянського суспільства та виховання його членів як основи українського державотворення значну увагу приділяли українські мислителі. Беручи до уваги складний історичний та політичний досвід розвитку суспільних процесів українського народу, це питання розглядалося

ними з позицій соборності, незалежності, самостійності української державності. Відтак громадянськість українців мала передусім політичний характер.

На думку М. Драгоманова, суть держави полягає не в формі побудови держави, а в правах, якими наділені громадяни – у свободі слова, забезпеченні працею, свободі організацій союзів і товариств, національній свободі. Важливе значення мали погляди М. Драгоманова на політичні права і свободи громадян. У праці «Лібералізм і земство в Росії» він проаналізував феномен свободи, наголошуючи на особистій, громадянській, державній свободі. Політичні свободи неможливі без самоуправління громад, місцевого і федерального самоуправління. Тому він пропонував обмежити права всіх центральних органів влади шляхом декларування недоторканості прав особи, національності й організацій місцевого самоуправління [7, с. 550].

М. Грушевський у праці «Початки громадянства» основною рушійною силою прогресу суспільства називав психологічну складову. На його думку, все людське життя «було вічною зміною, вічним чергуванням потягів до колективізму і індивідуальної самозадоволеності (автаркії)» [6, с. 86].

І. Франко окреслював риси громадянського суспільства, вказуючи, що майбутній устрій «буде базуватись на якнайширшій самоврядуванні общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрунтується на солідарності інтересів» [14, с. 109].

Упродовж ХХ ст. ідея громадянського суспільства втрачала провідні позиції у політичній думці. Натомість, теорія та практика держави набирала великого значення. Гаслами цього часу стали централізація, могутній уряд, планова економіка, що привели до встановлення тоталітарних режимів [13].

Кардинальні політичні зміни у країнах Східної та Центральної Європи, що відбулися наприкінці 80-х рр. ХХ ст., повернули ідею громадянського суспільства у центр теоретичних міркувань та громадського життя.

Поняття активного громадянства стає основою дискусій західноєвропейської науки. На думку західноєвропейських наковців, це багатогранне поняття, в якому мають вираження ключові проблеми творення повноцінного громадянського суспільства, громадянської політичної консолідації, доцільно вивчати на ґрунті певного етносу, у певному культурному та національному контексті зі співвідношенням і врахуванням інших членств та ідентичностей [13, с. 5].

Фукуяма у книзі «Великий крах: людська природа і відновлення соціального порядку», зазначає, що соціальний капітал необхідний для створення здорового громадянського суспільства, тобто сукупності груп і асоціацій, що знаходяться між сім'єю і державою [15, с. 37].

Р. Патнем стверджує, що «громадянське суспільство характеризується активною та орієнтовною на суспільні цілі позицією громадян, егалітарними політичними відносинами та заснованими на довірі та співробітництві суспільними відносинами», називаючи усе це «соціальним капіталом» [17, с. 41].

Деякі вчені соціальне громадянство вважають синонімом культурне громадянство [13, с. 231]. Культурне громадянство, на думку Б. Тернера, виходить за межі громадянства [13, с. 232]. Він відстоює провідну роль освіти в національній системі цінностей. У цьому контексті громадянство передбачає не лише ідею загального статусу і національної політичної структури, а також поняття загальної культури і загальної освітньої системи. Єдиною культурою, якій повинне сприяти громадянство, має бути культура свободи, політичної участі, громадянських прав та обов'язків. Громадянство виконує завдання забезпечення рівного доступу і однакових можливостей всім членам спільноти.

Висновки та перспективи подальших розвідок напряму. Отже, громадянська культура структурує соціальний простір громадянського суспільства, орієнтуючи його на загальні потреби і прилаштовує індивідуальні особливості та погляди до загальних норм солідарності, довіри та взаєморозуміння. Коли такий підхід набуває ефективного організаційного оформлення, у громадян виникають виразні почуття свого місця у суспільстві та мотивації до участі у громадському житті. Громадянськість є однією з найважливіших ознак демократичного суспільства. Подальшого вивчення потребує проблема ролі громадянського суспільства та виховання його членів як основи українського державотворення у творах українських мислителів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Английские материалисты XVIII в. (1968) // Сб. произв.: В 3 т. К., 1968. Т. 3. 178 с.
2. Аристотель. Сочинения: В 4-х т. К., 1976. Т. 4. 153 с.
3. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 1996. № 4. С. 49–57.
4. Гегель Г. В. Ф. Соч.: В 9 т. К., 1967. Т. 7. 263 с.

5. Гоббс Т. Левиафан. К., 1936. 146 с.
6. Грушевський М. Початки громадянства (Генетична соціологія). Прага, 1921. 86 с.
7. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. К., 1970. Т. 2. 551 с.
8. Ігнатенко П., Крицька Л. Громадянське виховання: історичний аспект. *Шлях освіти*. 1997. № 1. С. 38–43.
9. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. *Шлях освіти*. 2000. № 3. С. 7–13.
10. Макиавеллі Н. Рассуждение на первые три книги Тита Ливия. К., 1869. 374 с.
11. Мор Т. Утопия. Прага, 1978. 238 с.
12. Руссо Ж.-Ж. Пед.соч.: В 2 т. К., 1961. Т. 1. 171 с.
13. Умови громадянства: Зб.ст. / Під редакцією Барта ван Стінбергена: Пер. з англ., передмова та примітки Іваненко О. О. К.: Український центр духовної культури, 2005. 264 с.
14. Франко І. Громадянські права студентів: Педагогічні статті та висловлювання. К.: Рад. школа, 1960. 299 с.
15. Фукуяма Френсис. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку / Переклад з англійської Віктора Дмитрука. Львів: Кальварія, 2005. 380 с.
16. Locke J. Two Treatises of Government. New York: Mentor Books, 1960. 146 p.
17. Putnam R. Making Democracy Work. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2003. 410 p.
18. Tocqueville A. Democracy in America. New York: Vintage Classics, 1990. V. 2. 410 p.

REFERENCES

1. *Anglijskie materialisty XVIII v.* (1968) [18th century English materialists]. Kyiv.
2. Aristotel' (1976). *Sochineniya* [Essays]. Kyiv.
3. Bekh, I. D. (1996). *Dukhovni tsinnosti v rozvytku osobystosti* [Spiritual values in the development of a personality]. Kyiv.
4. Gegel', G.V.F. (1967). *Soch* [Works]. Kyiv.
5. Gobbs, T. (1936). *Leviafan* [Leviathan]. Kyiv.
6. Hrushevskiy, M. (1921). *Pochatky hromadianstva. (Henetychna sotsiologhiia)* [The beginning of citizenship (Genetic sociology)]. Praha.
7. Drahomanov, M. P. (1970). *Literaturno-publitsystychni pratsi* [Literary and journalistic works]. Kyiv.
8. Ihnatenko, P., Krytska, L. (1997). *Hromadianske vykhovannia: istorychnyi aspekt* [Civic education: historical aspect]. Kharkiv.
9. *Kontseptsiiia hromadianskoho vykhovannia osobystosti v umovakh rozvytku ukraïnskoi derzhavnosti* (2000). [The concept of civic education of an individual in the context of Ukrainian statehood development]. Kharkiv.

10. Makiavelli, N. (1869). *Rassuzhdenie na pervye tri knigi Tita Liviya* [Reasoning on the first three books of Titus Livius]. Kyiv.
11. Mor, T. (1978). *Utopiya* [Utopia]. Praha.
12. Russo, ZH.-ZH. *Ped. soch (1961)* [Pedagogical essays]. Kyiv.
13. *Umovy hromadianstva: Zb.st.* (2005). / *Pid redaktsiieiu Barta van Stinberhena.* [Conditions of citizenship: Collection of articles / Edited by Bart van Steenbergen]. Kyiv.
14. Franko, I. (1960). *Hromadianski prava studentiv: Pedahohichni statti ta vyslovliuvannia* [Civil rights of students: Pedagogical articles and statements]. Kyiv.
15. Fukuiama, Frensys. (2005). *Velykyi krakh. Liudska pryroda i vidnovlennia sotsialnoho poriadku* [Great crash. Human nature and the restoration of social order]. Lviv.
16. Locke, J. (1960). *Two Treatises of Government.* New York.
17. Putnam, R. (2003). *Making Democracy Work.* Princeton, NJ: Princeton University Press.
18. Tocqueville, A. (1990). *Democracy in America.* New York.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ОКОЛЬНИЧА Тетяна Володимирівна –

доктор педагогічних наук, професор, доцент кафедри педагогіки та менеджменту освіти Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира.

Наукові інтереси: дослідження історико-педагогічних процесів України.

КОСТЕНКО Лариса Давидівна –

доктор педагогічних наук, доцент, старший викладач кафедри педагогіки та менеджменту освіти Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира.

Наукові інтереси: дослідження історико-педагогічних процесів України.

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS:

OKOLNYCHA Tetiana Volodymyrivna –

Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

Circle of scientific interests: research of historical and pedagogical processes of Ukraine.

KOSTENKO Larysa Davydivna –

Doctor of Pedagogical Sciences, docent, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

Circle of scientific interests: research of historical and pedagogical processes of Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 19.05.2022 р.